

نخستین مقتل ترکی و نویسنده آن از کنعان اوزچلیک

مترجم: مسعود صدر محمدی

حادثه کربلا از زمان وقوع آن تا اکنون، مورد توجه ادیبان مسلمان بوده است. علاوه بر تبیین تاریخی این حادثه در آثار نویسندگان مسلمان، این نوع نوشته‌ها در مدت زمان کوتاهی، حالتی ادبی و زیبایی شناختی به خود گرفت. در طی این روند که با قرار گرفتن موضوع این حادثه در اشعار همراه بوده است، نوع ادبی جدیدی با نام «مقتل حسین» به وجود آمد؛ از این رو حادثه غم انگیز کربلا، در قالب نوع ادبی «مقتل حسین» از جنبه‌های مختلفی در ادبیات عربی، فارسی و ترکی مورد توجه قرار گرفت. این شیوه در ادبیات عرب آغاز شد و در ادبیات فارسی و ترکی نیز ادامه یافته است.^۱

نخستین نمونه مقتل حسین در زبان ترکی، کتابی است با عنوان «مقتل حسین» که در سال ۱۷۶۳ ق. (۱۳۶۲ م.) در شهر کاستامون نگارش یافته و به بایزید مفلوح^۲ که یکی از حکمرانان بیگ نشین جاندار اوغلو بود، اتحاف شده است.

به نظر نگارنده، مؤلف این اثر، یوسف مداح بوده و فردی که سال‌هاست با نام شاضی کاستامونی به عنوان مؤلف این اثر معرفی می‌شود؛ وجود خارجی نداشته است و همچنین این احتمال که شاضی کاستامونی، فردی غیر از همین یوسف مداح باشد، ضعیف به نظر می‌رسد.

۱. جهت اطلاعات بیشتر رجوع کنید:

Şeyma güngör, Maktel-i Hüseyin , türkiye diyanet vakfi islam ansiklopedisi, c.XX ,ankara , 2003 , s.456-457

2. Kötrüm bayezid

با توجه به همین نکته، ضعف این ادعا که در برخی از پژوهش‌ها مطرح شده است و وجود دو مقتل حسین جداگانه برای دو فرد متمایز به نام‌های شاضی و یوسف مداح را طرح می‌نماید، آشکار می‌گردد.^۱ در مقاله حاضر، از دو منظر به کتاب مقتل حسین می‌پردازیم: ۱. ویژگی‌های اثر؛ نظرات مختلف در مورد کیستی مؤلف اثر و رأی مختار.

ویژگی‌ها

این اثر در سال ۷۶۳ ق. در شهر کاستامون به رشته تحریر در آمده است و به بایزید مفلوج که از حکمرانان بیگ نشین جاندار اوغلو بوده، تقدیم گشته است. در ابیات زیر، به همین مطلب اشاره می‌شود:

کاستامونی شهری ایچینده بونی	ائیلدوک بنیاد یکشنبه گونی
دور عادل پادشاه ایدی زامان	نظمه گلدی بو عجایب داستان
اول جلال الدین شاه با یزید	عمریله دولتی اولسون بر مزید
یئدی یوز آتمیش اوچونیدی تمام	اولدی یکشنبه گونینده، والسلام. ^۲

این کتاب به ترکی ساده و در قالب مثنوی نظم یافته است؛ اگرچه در برخی موارد، شاهد نمونه‌هایی از غزل نیز در آن هستیم. بنابر قول شاعر، این اثر متشکل از ۳۳۱۳ بیت است:

دوکئلی بیتون حسابین ائیلدوم اوچ بین اوچ یوز اون اوچ اولدی دیئلوم^۳

از جمله ویژگی‌های این کتاب، تبعیت کردن آن از شیوه‌ای است که با اثر ابومخنف در ادبیات عرب ایجاد شده است و آن نگارش مقتل در ده مجلس است؛ ویژگی یاد شده این احتمال را تقویت می‌کند که در اصل، این نوع از اثرها برای قرائت در برابر جمع عزاداران در ده روز نخست محرم نوشته می‌شده است. این ویژگی با توجه به عبارات خطابی اثر که در خطاب به گروه شنوندگان است قوت بیشتری می‌یابد، اما چگونگی خطاب آن برای شنوندگان دقیقاً معلوم نیست.^۴ [از جمله ویژگی‌های دیگر اثر] با وجود برخی مطالب افسانه‌ای در آن تناسب فراوان گفته‌های کتاب با

1. Nurcan Öznel Güdür, *kastamunlu şazi maktel-i Hüseyin*, ist. universitesi, doktora tezi, ist., 1997,

در کتاب‌هایی که در این اواخر نیز منتشر شده‌اند، این روند بدون تغییر مانده است. برای نمونه بنگرید: mehmet Arsalan – mehtap erdoğan, *kerbela mersiyeleri*, ankara, 2009, s. 51

2. Kenan Özçelik, *yusuf-i meddah ve mektel-i Hüseyin*, ankara üniversitesi, yüksek lisans tezi, ankara, 2008, s.326-327

3. Özçelik, *agt*, s. 327

۴. در مورد مخاطبین اثر بنگرید:

İrene melikoff, *Le Drame de kerbela dans la litterature epique turque*, revue des etudes islamiques, c.XXXIV, Paris, 1966, s.134

حقایق تاریخی است و افرادی که در طول کتاب از آنها نام برده می‌شوند، کسانی هستند که واقعیت تاریخی دارند. اما با توجه به در دسترس نبود نسخه دست‌نویس مؤلف و نیز عدم انتشار اثر به صورت تحقیق شده و انتقادی، اظهار نظر در این موضوع، کار بی‌هوده‌ای خواهد بود.

در مورد منابع این اثر به استثنا کتاب *ابو مخنف*، نمی‌توان نام دیگری را ذکر کرد. اما با توجه به اینکه در نسخه‌های مختلف کتاب، اشارات موجود به این مسئله با عبارت «ابن مخنف» آمده است، برخی محققین قایل به این شده‌اند^۱ که گویا مؤلف، خود کتاب *ابو مخنف* را نیز ندیده است. نکته مهم دیگر این است که ساختار حوادث و مهارت مؤلف در ایفای مفاهیم، این احتمال را به وجود می‌آورد که وی از کتاب‌های فارسی زبان به عنوان منبع بهره‌بردار شده^۲ و اثر خود را به پیروی از سیاق آنها نوشته است.

با توجه به اطلاعاتی که تا کنون در دست ماست، این اثر، نخستین نمونه مقتل در زبان ترکی است و نکته مهم دیگر، تأثیری است که این اثر در روند مقتل‌نویسی در آناتولی از خود بر جای گذاشته است، به طوری که دیگر شاعران بارها برای آن به نظیره‌نویسی پرداخته‌اند^۳. همچنین با در نظر گرفتن وجود نسخه‌های فراوان از این اثر و پراکندگی آنها در جغرافیای گسترده و نیز تداوم استنساخ این اثر تا دوره متأخر می‌توان حکم به پیشرو بودن و تأثیرگذاری عمیق آن داد.^۴

مؤلف اثر و نظرات مختلف در این مورد

نظر مشهور در مورد نام مؤلف اثر، شاضی کاستامونی است؛ سبب شهرت این نام و سرآغاز این مسئله را بر اساس سیر تاریخی پژوهش‌هایی که به این مسئله پرداخته‌اند می‌توان این چنین جمع‌بندی نمود: نخستین فردی که به بحث از این اثر پرداخته، فؤاد کوپرولو است؛ او که تألیف بخش «ادبیات ترکی

1. Melikoff, agm, s.136

۲. هم چنان از دیگر آثار یوسف مداح که به نظر ما، مؤلف این مقتل است، *ورقا و گلشاه* است که کتاب فارسی *ورقا و گلشاه عیوقی*، اولین بار از سوی احمد آتش به عنوان منبع آن معرفی شده است. در این مورد بنگرید به: Ahmet Ateş, varaka ve gülşah mesnevisinin kaynakları, İÜFTDED, c.2, (Aralık 1946), İst., 1948, s.119

Garace martin smit, Yusufi- meddah, varqa ve gülşah A fourtheen century anatplian turkish mesnevi, leiden, 1976, s.12-14

۳. با دقت در مقاتل نوشته شده در آناتولی، تأثیر عمیق مقتل حسین موضوع بحثمان را می‌توان دریافت. برای نمونه می‌توان از آثار یحیی بخشی و نورالدین افندی یاد کرد که با وجود تفاوت‌هایی تأثیرات عمیق این اثر در آنان، مشهود است.

۴. برای نمونه نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه عیسی بیگ در دانشکده معارف اسلامی اوسکوپ اتحادیه اسلامی مقدونیه موجود است. در این مورد بنگرید:

Yaşar Aydemir-Abdülkadir Hayber, Makedonya kütüphaneleri türkçe yazma eserler kataloğu, Ankara, 2007, s.500

عثمانی^۱ را در ماده «ترک» از دائرة المعارف اسلامی (نوشته شده در سال های ۱۹۳۰-۳۱) بر عهده داشته، ضمن اشاره کوتاهی به نام اثر، محل تألیف و فردی که این اثر به او تقدیم شده است، مؤلف آن را با نام یا تخلص «شادی»^۲ یا «شیاد» معرفی می‌نماید؛^۳ او در نوشته خود به هیچ نسخه‌ای از اثر اشاره نکرده و به کاستامونی بودن مؤلف نیز اشاره نمی‌کند.

[پس از او] «حقی اوزون چاریشلی» در اثر خود که به سال ۱۹۳۷ با موضوع بیگ نشینان [آناتولی] منتشر کرده است، در مورد این اثر چنین می‌نویسد: «مثنوی منظومی است که در سال ۱۳۶۱ م. توسط شاعری به نام مولوی یوسف با تخلص مداح به شرف حاکم جاندار، جلال‌الدین بایزید (جلال‌الدین مفلوج) سروده شده که ترجمه‌ای از کتاب مقتل حسین عالم شیعی، ابومخنف است و شهادت حسین بن علی را در حدود سه هزار بیت به تصویر می‌کشد».^۴

پس از کوپرولو و اوزون چاریشلی در سال ۱۹۳۹ م. «عبدالقادر کاراهان» در تز دکتری خود، اطلاعات ناگفته‌ای را در مورد این اثر برای نخستین بار بازگو نمود.^۵

پژوهش کارهان در واقع علمی‌ترین اثری است که تاکنون در موضوع مقاتل حسینی انجام یافته است؛ او چنان به توصیف درون و ظاهر اثر می‌پردازد که گویا کتاب در دست خواننده بوده و او نسخه‌های مختلف آن را مشاهده نموده است.

در همین پژوهش، کارهان با استناد به اشاره کوتاه مؤلف در یکی از مصراع‌ها مبنی بر اینکه اثر در کاستامون نوشته شده است، ادعای کاستامونی بودن مؤلف را برای اولین بار مطرح می‌کند که این ادعا از زمان نشر نوشته او تاکنون، همچون حقیقتی بی‌شبهه، مورد قبول سایر نویسندگان قرار گرفته است.^۶ همچنین کارهان با این پژوهش نظر کوپرولو را در نوشته یاد شده‌اش که احتمال شیاد نام بودن مؤلف اثر را می‌داد، از درجه اعتبار ساقط می‌کند.

در سال ۱۹۴۶ «اسماعیل حکمت ارتایلان» در مقاله‌ای^۷ با اشاره به کتاب مورد بحث ما، به نقل تعدادی

۱. بنگرید به:

Köprülüzade Mehmed Fuad, Litterature Turque Othmanli, Encyclopedie de L Islam, c.4, Paris, 1943, s.988-1010

2. (şadi).

نکته قابل توجه اینکه هیچ فرقی میان şazi و şadi وجود ندارد، چرا که در رسم الخط لاتین حرف "ض" به هر دو نحو نشان داده می‌شود.

3. Köprülüzade Mehmed Fuad, agmd, s.991

4. İ. Hakkı uzunçarşılıoğlu, Anadolu beylikleri ve akkoyunlu karakoyunlu devletleri, Ankara, 1937, s.82

5. -----

6. Arslan-Erdoğan, age, s.51 ; Zühre değirmancı, der beyan-i sergüzeşt-i imam Hüseyin, Çanakkale Onsekiz mart üni. , yüksek lisans tezi, Çanakkale, 2009, s.1-2

7. İsmail Hikmet Ertaylan, Yusuf-i Meddah yeni iki varaka ve gülşah nüshası-Hamuş-name-dastan-i iblis-i aleyhil-lana ve maktel-i Hüseyin, İÜEF TDED, c.1 , s.2, nisan 1946, s.105-121

از ابیات آن می‌پردازد و در مورد نویسنده اثر از عبارت «یوسف مداح» استفاده می‌کند. همچنین ایرنه ملیکوف در اثری که به سال ۱۹۶۶ منتشر می‌کند،^۱ به تدقیق گسترده در این کتاب پرداخته و مؤلف آن را شاضی کاستامونی قلم داد می‌نماید. این اثر پس از نوشته کوپرولو، بار دیگر توجه جهان غرب را به کتاب مقتل حسین جلب نمود.

نکته بسیار مهمی که در نوشته ملیکوف به آن اشاره شده، این است که او با توجه به تکرار چند باره نام کتاب *مقتل ابومخنف* به صورت «ابن مخنف» در این اثر، احتمال داده که خود شاعر این مقتل را مشاهده نکرده است. با ارائه این نظر، انگاره ترجمه مقتل ابومخنف بودن این کتاب، دچار تردید و تشکیک می‌شود. در سال ۱۹۶۹ اثر پیش گفته اوزون چاریشلی که در موضوع بیگ نشینان [آناتولی] بود، به چاپ دوم رسید. نویسنده در این اثر، ضمن انجام اضافاتی در مورد نسخه‌شناسی این مقتل و نیز آوردن ابیاتی از آن در کتابش، در مورد نویسنده مقتل، تنها به عبارت «فردی متخلص به مداح»^۲ بسنده می‌کند.

عبارت شاضی کاستامونی با منتشر شدن دو پایان نامه که با مشاوره کادری تیمورتاش در سال‌های ۱۹۷۳ و ۱۹۷۴ انجام یافته بود^۳ و نیز رساله استادی عامل چلیبی اوغلو در سال ۱۹۷۶^۴ و نیز تز دکتری با مشاوره مصطفی اوزکان^۵ در سال ۱۹۹۷، حالتی بدیهی و غیر قابل تشکیک به خود گرفت.

از سوی دیگر، این اثر بر اساس نسخه‌ای که تفاوت‌هایی در آن با نسخه‌های مشهور وجود دارد، در سال ۲۰۰۵ با الفبای لاتین از طرف ماهر ادهم بابا اوغلو به نام مؤلف موهومی با نام یحیی بن لوط منتشر شد.^۶ در سال ۲۰۰۷ با پیوست کردن اشعار شاعری با تخلص «عاشقی»، نسخه دیگری از این مقتل با منسوب شدن به عاشقی به عنوان موضوع رساله دکتری، مورد بررسی قرار گرفت.^۷

اگر هم منسوب کردن این اثر به عاشقی قابل درک باشد، انتساب آن به فردی با نام «لوط بن یحیی» که اصلاً وجود خارجی نداشته، به هیچ وجه قابل پذیرش نیست. اما این دو پژوهش با وجود غیر قابل پذیرش بودن یکی، این نتیجه را داشته‌اند که دو گزینه جدید را به گروهی که احتمال دارد صاحب این اثر باشند، افزودند.

1. Melikoff, agm
2. İ. Hakkı uzunçarşılıoğlu, Anadolu beylikleri ve akkoyunlu karakoyunlu devletleri, Ankara, 1969, s.103
3. Dursun Boztosun, kastamunlu şazi nin Maktel-i Hüseyini(28b-57a) metin ve indeks, mezuniyet tezi, İst., 1973; Yaşar Türkay, kastamunlu şazi nin Maktel-i Hüseyini transkripsiya ve indeks, mezuniyet tezi, İst., 1974
4. Amil Çelebioğlu, türk edebiyatında mesnevi, İst., 1999
5. Güder, agt.
6. Lut oğlu Yahya, Kerbelâ destanı (Maktel-i İmam Hüseyin), (Derleme: Ahmet mahir Ethembabaoğlu), İst., 2005
7. Özlem Demirel, Aşkının maktel-i Hüseyini Üzerine bir dil incelemesi, Doktora tezi, İst., 2007

آنچه گذشت، تمام تلاش‌های قابل‌ذکری بود که جهت شناسایی مؤلف این اثر انجام یافته است.^۱ با توجه به آنچه گذشت، دو نکته قابل‌ذکر است:

اول: غفلت پژوهشگران از مسئله انتساب اثر واحد به مؤلفان مختلف؛

دوم: اشتباه شاضی کاستامونی به عنوان مؤلف اولین مقتل نگاشته شده در زبان ترکی.

پس از ارائه اطلاعاتی در مورد ویژگی‌های اثر و سیر تاریخی معروفیت مؤلف آن با نام «شاضی کاستامونی»، نظر خود را در مورد صاحب این مقتل ارائه می‌نماییم: به نظر نگارنده، نام مؤلف این اثر، «یوسف مداح» است. اطلاعات مشخص و مبسوطی در مورد زندگی او در دست نیست، اما حیات و فعالیت فردی با این نام در زمان نوشته شدن این مقتل حتمی است، زیرا این شخص در سال ۷۴۳ق. (۱۳۴۲م)^۲ نیز اثری با نام «ورقا و گلشاه» را در شهر سیواس نوشته است. از یوسف مداح که علاوه بر این اثر، آثار دیگری نیز به دست آمده،^۳ در کتاب *کنز‌الکبراء* با ذکر بیتی از *ورقا و گلشاه* اش، معرفی شده است.^۴ با در نظر گرفتن سال تألیف *کنز‌الکبراء* (۱۴۰۱/۸۰۳) [و فاصله آن تا زمان یوسف مداح] ذکر نام او در این اثر، نشان از شهرت او در دوره خویش دارد.^۵

برخی شواهد از جمله اینکه مؤلف خود را در متن کتاب، مداح معرفی می‌کند، آگاهی ما به زندگی شاعری با همین نام در دوره نوشته شدن اثر و نسبت داده شدن مقتلی به این مداح از طرف برخی پژوهشگران ما را به مقایسه *ورقا و گلشاه* با *مقتل حسین* سوق داد.

اطلاعات به دست آمده از این مقایسه، حکایت از آن دارد که هر دو اثر از قلم واحدی تراوش کرده است. [برای نمونه به ابیاتی که حاکی از این مسئله هستند، اشاره می‌کنیم.] شماره‌هایی را در کنار ابیات مورد مقایسه آورده‌ایم؛ برای شماره بیت‌های مربوط به *ورقا و گلشاه* از نسخه چاپی کاظم کؤکتکین و برای ابیات مقتل حسین از نسخه چاپ شده توسط نگارنده، استفاده شده است:

ورقا و گلشاه: مقتل حسین:

بونلارا ایردی قضای آسمان (۹۶)	اِردی بونلارا قضای آسمان (۱۱۷۴)
ورقا الیندن عظیم اولدی زبون (۳۰۶)	کوفه نون خالقی عظیم اولدی زبون (۶۷۹)
کیم نه دئیئلوم یمن حالی ندور	نه سورارسین کوفه نون حالی ندور

۱. برای اطلاعات بیشتر در مورد این پژوهش‌ها رجوع کنید به :

Özçelik , agt, s. 60-93

۲. جهت اطلاع از نظرات مختلف در مورد سال نگارش اثر رجوع کنید به:

Kazım Köktekin , Yusuf-i Meddah Varka ve Gülşah , Ankara, 2007, s.17-18

۳. در مورد سایر آثار مداح، بنگرید:

Ertaylan, agm. ; Amil Çelebioğlu, XIII-XV(İlk yarısı) Yüzyıl mesnevilerinde Mevlana tesiri, Eski türk edebiyatı araştırmaları, İst. , 1998,s.29-53 ; Özçelik , agt, s.13-28

4. Kemal Yavuz, Şeyhoğlu kenzül-kübera ve mehekkül-ulema , Ankara, 1991 , s.109

5. Yavuz, age, s. 153

لشکر انبوه آنون اوستوندور (۵۹۰)	لشکر انبوه آنون اوستوندور (۴۳۲)
چالدى تیغ آبدار اول نامدار (۱۵۷۹)	تارتدی تیغ آبدار اول نامدار (۵۴۴)
ایلرورک یورودی قوندی سپاه	بیربیریندن چونکی ایریلدی سپاه
کیم سئونور کیمی آغلار قیلور آه (۲۳۱۰)	کیمی خرم کیمیمی قیلوردی آه (۶۳۱)
چون صاباح اولدی و باش قالدیردی گون	چون صاباح اولدی قالدیردی گون (۶۵۳)
(۲۶۷۷، ۷۴۹، ۴۴۱)	
گۆزلریندن یاش یئرینه قان آخار (۱۶۰۳)	گۆزلریندن یاش یئرینه قان آخار (۷۵۶)
یارین آندا سؤیلنه باقی کلام (۲۲۷)	یارین آندا سؤیلنه باقی کلام (۷۷۵)
نه دیئلوم تانیرینون تقدیری بو (۱۶۳۳)	نه دیئلوم تانقیرینون تقدیرینه (۱۱۳۴)
یوز اوتوز بیرده بیمیش اوخ زخمینی	وارکانون داهی اوکوش آخمیش قانی
عقلی گیتیمیش هم اوکوش آخمیش قانی	اون یئدی یئرده بیمیش اوخ زخمینی
(۱۰۲۳)	(۱۲۴۲)

...

اولیانون اولوسی قطب جهان	اولیالار اولوسی قطب جهان
مولانا گلدی جهان بی گمان (۲۷۹۳)	مولانادور مست حضرت بی گمان (۱۷۳۰)

این نظریه که بر اساس مقایسه ایات و مصراع‌های پیش گفته به آن رسیده‌ایم با نظری که در مقاله متین آند آمده است، تقویت می‌گردد: «در نسخه موزه بریتیش این مقتل، در مورد مؤلف اثر کلمات یوسف و مداح نوشته شده است»^۱.

در پایان می‌توان چنین ادعا نمود که با در نظر گرفتن آنچه گذشت، احتمال اینکه الفاظ شادی یا شاضی، فردی غیر از یوسف مداح را به عنوان سراینده نخستین مقتل ترکی افاده می‌کنند، احتمال ضعیفی است. به نظر می‌رسد با مقایسه آثاری که همزمان با مقتل حسین نوشته شده و با آثار یوسف مداح از دیدگاه زبان، اسلوب، شکل و مضمون و نیز با انتشار نسخه تنقیدی «مقتل حسین»، این احتمال به طور کامل از میان می‌رود.

1. Metin And, eski edebiyatımızda yarı dramatic bir tür: maktel ve minyatürlü maktrl yazmaları, Türkiyemiz, Yıl:20, S.61 (Haziran 1990) , s.9